

संस्कृतमहाकाव्येषु स्त्रीपात्राणां तुलनात्मकम् अध्ययनम्

A Comparative Study of Female Characters in Sanskrit Epics

Shreya Basu

Sact 1 Teacher, Department of Sanskrit, Gobardanga Hindu College

सारांशः

संस्कृतमहाकाव्येषु स्त्रीपात्राणिकेवलंकथाविकासस्य साधनानि भवन्ति, अपितु धर्म-नीति-शौर्य-त्याग-प्रेम-धैर्यादीनां मानवानां गुणानां सजीवप्रतिमाः सन्ति। वाल्मीकिरामायणे सीता, व्यासमहाभारते द्रौपदी, कालिदासकाव्येषु शकुन्तला-पार्वती-उमादयः स्त्रीपात्राणि नारीचेतनायाः सामाजिक-नैतिक-आध्यात्मिकपरिमाणं प्रकाशयन्ति। अयं शोधलेखः प्रमुखेषु संस्कृतमहाकाव्येषु स्त्रीपात्राणां तुलनात्मकं अध्ययनं कृत्वा तेषां व्यक्तित्वविकासं, सामाजिकस्थितिं, स्वातन्त्र्यबोधं च विक्षेपयितुं प्रयत्नं करोति।

मुख्यशब्दाः

संस्कृतमहाकाव्यम्, स्त्रीपात्राणि, सीता, द्रौपदी, शकुन्तला, नारीचेतना, तुलनात्मकम् अध्ययनम्

भूमिका

संस्कृतसाहित्यं भारतीयसंस्कृतेः जीवनदर्शनस्य, नैतिकमूल्यानां, आध्यात्मिकचिन्तनस्य च सजीवदर्पणरूपेण प्रतिष्ठितम्। वेदोपनिषदादारभ्य महाकाव्य-नाटक-काव्येषु भारतीयजीवनस्य सर्वाङ्गीणं चित्रणं दृश्यते। तत्र महाकाव्येषु मानवीयसंवेदनानां, धर्माधर्मविचाराणां, सामाजिकव्यवस्थायाः च यथार्थप्रतिबिम्बनं भवति। एतेषु महाकाव्येषु स्त्रीपात्राणां स्थानं न केवलं महत्वपूर्णं, अपि तु अत्यन्तं केन्द्रीयं वर्तते।

प्राचीनभारतीयसमाजे स्त्रियः केवलं गृहपरिसरे सीमिताः न आसन्, अपि तु गृहस्थाश्रमस्य आधारस्तम्भरूपेण, धर्मस्य संरक्षिकाः, संस्कारपरम्परायाः संवाहिकाः च मन्यन्ते स्म। मातृरूपेण, पत्नीरूपेण, पुत्रीरूपेण च नारी समाजस्य नैतिकसन्तुलनं धारयन्ती आसीत्। एषा सामाजिकभूमिका संस्कृतमहाकाव्येषु स्पष्टतया प्रतिफलिता दृश्यते।

संस्कृतमहाकाव्येषु नारी केवलं पुरुषस्य अनुगामिनी, मौनसहचारिणी वा न दृश्यते। सीता, द्रौपदी, शकुन्तला, पार्वती, तारा, कुन्ती इत्यादीनि स्त्रीपात्राणि स्वकीयेन आचरणेन, निर्णयशक्त्या, त्यागभावेन, साहसेन च स्वातन्त्र्यपूर्णं व्यक्तित्वं प्रकाशयन्ति। कदाचित् सा सहनशीलत्यागरूपेण दृश्यते, कदाचित् अन्यायविरोधिनी प्रश्रुतकर्त्रीरूपेण, कदाचित् प्रेम-सौम्यभावस्य प्रतीकरूपेण च प्रतिष्ठिता भवति। एतेन स्पष्टं भवति यत् संस्कृतमहाकाव्येषु नारी बहुआयामी व्यक्तित्वयुक्ता रूपेण चित्रिता अस्ति।

अतः स्त्रीपात्राणां तुलनात्मकम् अध्ययनम् अत्यन्तं प्रासङ्गिकं भवति। एतादृशाध्ययनात् तासां सामाजिकं स्थानं, नैतिकदृष्टिकोणः, मनोवैज्ञानिकसंवेदना च सूक्ष्मतया अवगन्तुं शक्यते। विभिन्नमहाकाव्येषु स्त्रीपात्राणां भिन्नभिन्नस्वरूपाणि तुल्यित्वा अध्ययनं कृत्वा प्राचीनभारतीयनारीचेतनायाः विकासः, सशक्तीकरणं, मर्यादा च स्पष्टतया बोध्यते। एषा प्रस्तावना तस्मात् संस्कृतमहाकाव्येषु स्त्रीपात्राणां तुलनात्मकाध्ययनस्य सैद्धान्तिकभूमिकां निर्माति।

अध्ययनस्य उद्देश्यानि

1. संस्कृतमहाकाव्येषु स्त्रीपात्राणां स्वरूपनिर्धारणम्।
2. प्रमुखस्त्रीपात्राणां (सीता, द्रौपदी, शकुन्तला, पार्वती) तुलनात्मकं विश्लेषणम्।
3. स्त्रीपात्रेषु धर्म, त्याग, साहस, आत्मसम्मान इत्यादिगुणानां अन्वेषणम्।
4. प्राचीनभारतीयसमाजे नारीस्थानस्य मूल्यांकनम्।
5. आधुनिकनारीचेतनायाः सन्दर्भे स्त्रीपात्राणां प्रासङ्गिकतायाः निरूपणम्।

अनुसन्धानपद्धतिः (Research Methodology)

अस्मिन् शोधलेखे संस्कृतमहाकाव्येषु स्त्रीपात्राणां तुलनात्मकाध्ययनाय गुणात्मक-अध्ययनपद्धतिः (Qualitative Research Method) प्रमुखतया स्वीक्रियते। एषा पद्धतिः साहित्याधारितानां विषयाणां सूक्ष्मविश्लेषणाय, भावार्थबोधनाय, अर्थव्याख्यायै च अत्यन्तं उपयुक्ता मन्यते। संख्यात्मकमूल्याङ्कनस्य अपेक्षया अत्र भावात्मकं, सन्दर्भात्मकं च अध्ययनं मुख्यं भवति।

प्रथमग्रन्थाध्ययनपद्धतिःअवलम्बिता। अस्यां पद्धतौ रामायणम्, महाभारतम्, अभिज्ञानशाकुन्तलम्, कुमारसम्भवम् इत्यादीनां प्रमुखाणां संस्कृतमहाकाव्य-नाटकग्रन्थानां मूलपाठानां सम्यगध्ययनं कृतम्। मूलग्रन्थेषु वर्णितानां स्त्रीपात्राणां चरित्रविकासः, संवादाः, कर्माणि, भावाभिव्यक्तयः च सावधानतया परीक्षिताः। मूलपाठाध्ययनस्य माध्यमेन प्रामाणिकता, अर्थशुद्धता च संरक्षिता।

द्वितीयंतुलनात्मकपद्धतिःअनुसृता। अस्यां पद्धतौ विभिन्नमहाकाव्येषु निरूपितानां स्त्रीपात्राणां परस्परं तुलनात्मकं विश्लेषणं कृतम्। सीता-द्रौपदी-शकुन्तला-पार्वती-प्रमुखपात्राणां धर्मबोधः, निर्णयक्षमता, सहनशीलता, साहसभावः, आत्मसम्मानः च तुल्यित्वा अध्ययनं सम्पन्नम्। एतादृशतुलनया स्त्रीपात्रेषु साम्य-वैषम्ययोः स्पष्टबोधः प्राप्तः।

तृतीयंव्याख्यात्मकपद्धतिःअपि प्रयुक्ता। अस्यां पद्धतौ प्राचीनाचार्यव्याख्यानानि, आधुनिकसमालोचनाग्रन्थाः, शोधलेखाः च आधाररूपेण स्वीक्रियन्ते। व्याख्यात्मकविश्लेषणस्य साहाय्येन स्त्रीपात्राणां सामाजिकं, नैतिकं, मनोवैज्ञानिकं च परिप्रेक्ष्यं विवृणोति। एतेषां त्रयाणां पद्धतीनां समन्वयेन अयं शोधलेखः वैज्ञानिकरीत्या, सुसंगतरूपेण च विकसितः।

फलितंचर्चा

संस्कृतमहाकाव्येषु स्त्रीपात्राणां सम्यगध्ययनात् एतत् स्पष्टं भवति यत् नारी केवलं कथानकस्य सहायकपात्ररूपेण न निरूपिता, अपि तु सामाजिक-नैतिक-आध्यात्मिकमूल्यानां वहनकर्त्रीरूपेण प्रतिष्ठिता अस्ति। महाकाव्येषु पुरुषपात्राणां कर्मफलप्राप्तौ, धर्माधर्मनिर्णये, सामाजिकसंघर्षेषु च स्त्रीपात्राणां भूमिका केन्द्रीया दृश्यते। अत्र सीता, द्रौपदी, शकुन्तला इत्येतासां प्रमुखस्त्रीपात्राणां गम्भीरविश्लेषणेन तासां आन्तरिकशक्तिः, निर्णयक्षमता, सहनशीलता, प्रतिरोधभावः, आत्मसम्मानः च विवेचितः।

सीतापात्रं वाल्मीकिरामायणे भारतीयनारीचेतनायाः आदर्शस्वरूपेण स्थापितम्। सा केवलं रामस्य पत्नी न, अपि तु धर्मस्य, मर्यादायाः, पातिव्रत्यस्य च मूर्तरूपा

अस्ति। जनकनन्दिनी सीता स्वजीवने विविधपरिस्थितिषु स्थित्वा अपि आत्मगौरवं, चारित्र्यदृढतां च अक्षुण्णं धारयति। वनवासप्रसङ्गे सा स्वेच्छया राजवैभवं परित्यज्य क्लेशपूर्णं जीवनं स्वीकुरुते, यत् तस्या कर्तव्यनिष्ठां, निर्णयशक्तिं च सूचयति।

अशोकवाटिकायां रावणस्य प्रलोभनैः, भयप्रदर्शनेन च सा विचलिता न भवति। अत्र सीता मौनसहनशीलताया उदाहरणं भवति, यत्र मौनं दुर्बलतायाः चिह्नं न, अपि तु आत्मनियन्त्रणस्य, नैतिकदृढतायाः च प्रतीकं वर्तते। अग्निपरीक्षा नारीजीवनस्य सामाजिकसन्देशस्य, पितृसत्तात्मकव्यवस्थायाः च कठोरतां प्रकाशयति। तथापि सीता एतां परीक्षां स्वाभिमानरक्षणाय स्वीकरोति।

उत्तरकाण्डे भूमिप्रवेशः सीतायाः अन्तिमनिर्णयरूपेण दृश्यते। एषः निर्णयः पलायनं न, अपि तु समाजद्वारा पुनः पुनः परीक्षितस्य नारीस्वाभिमानस्य मौनप्रतिरोधः अस्ति। अतः सीता सहनशीलनारीरूपेण, तथापि आन्तरिकबलसम्पन्ना, आत्मसम्मानयुक्ता स्त्रीरूपेण संस्कृतमहाकाव्येषु विशिष्टस्थानं प्राप्नोति।

सीतायाः सहनशीलस्वरूपस्य विपरीतध्रुवे द्रौपदी संघर्षशील-प्रश्नकर्त्री-नारीचेतनायाः सशक्तप्रतिनिधिरूपेण दृश्यते। व्यासमहाभारते द्रौपदी केवलं पाण्डवानां पत्नी न, अपि तु धर्माधर्मविवेचनस्य केन्द्रबिन्दुः अस्ति। द्यूतसभायां यत् अन्यायपूर्णं वस्त्रहरणप्रसङ्गः घटितः, सः भारतीयसाहित्ये नारीअपमानस्य चरमदृष्टान्तरूपेण मन्यते।

सभायां स्थितान् भीष्म-द्रोण-विदुर-धृतराष्ट्रादीन् पुरुषान् सा निर्भीकतया प्रश्नान् करोति। "स्वयं हारितः सन् मां कथं दासीरूपेण हारितवान्?" इत्यादिभिः प्रश्नैः सा धर्मसभायां नैतिकदुर्बलतां उद्घाटयति। द्रौपद्याः वाणी न केवलं स्वदुःखव्यञ्जना, अपि तु सम्पूर्णस्त्रीसमाजस्य प्रतिरोधस्वरूपा अस्ति।

द्रौपद्याः क्रोधः असंयमः न, अपि तु न्यायप्राप्तेः साधनरूपः अस्ति। सा अपमानं विस्मर्तुं न इच्छति, यतः विस्मरणं अन्यायस्य पुनरावृत्तिं जनयेत्। तस्या प्रतिज्ञा-दुःशासनवधः-नारीन्यायस्य, सामाजिकसन्तुलनस्य च प्रतीकं भवति। अतः द्रौपदी नारीस्वातन्त्र्यस्य, प्रश्नकर्तृत्वस्य, साहसस्य च प्राचीनभारतीयप्रतिमूर्ति इति निश्चितं वक्तुं शक्यते।

कालिदासकृत *अभिज्ञानशाकुन्तलेशकुन्तलापात्रं* सीता-द्रौपदीयोः मध्ये स्थितं सन्तुलितनारीस्वरूपं प्रस्तुतयति। प्रारम्भे सा आश्रमसंस्कृतेः प्रतीकरूपेण-सरलहृदया,

प्रकृतिसन्निहिता, निष्कपटप्रेमयुक्ता-दृश्यते। दुष्यन्तेन सह तस्या प्रेमसम्बन्धः भावनात्मकस्तरस्य उत्कर्षं दर्शयति।

तथापि दुर्वासाः शापेन दुष्यन्तस्य विस्मरणं, सभायां शकुन्तलायाः तिरस्कारः च तस्या जीवनस्य निर्णायकक्षणं भवति। अत्र शकुन्तला न द्रौपदीवत् उग्रप्रतिरोधं करोति, न च सीतावत् पूर्णमौनं स्वीकरोति। सा विनयेन, तथापि आत्मसम्मानयुक्त्या, स्वपरिचयं ददाति। तिरस्कारेण अपि सा आत्मगौरवं न परित्यजति।

पुत्रवत्सलामातृरूपेण शकुन्तला स्त्रीजीवनस्य परिपक्वावस्थां दर्शयति। तस्या धैर्यं, सहनशीलता, स्वाभिमानः च समन्वितरूपेण विकसिताः दृश्यन्ते। अतः शकुन्तलापात्रं भावनात्मकनारीत्वस्य सह आत्मसम्मानयुक्तनारीचेतनायाः सशक्तउदाहरणं भवति।

तुलनात्मकदृष्ट्या अवलोकयामः चेत्, संस्कृतमहाकाव्येषु नारी एकरूपा न दृश्यते। सीता सहनशीलत्यागमूर्तिः, द्रौपदी संघर्षशीलन्याययोद्धी, शकुन्तला भावनात्मक-सन्तुलितनारी इति त्रिविधं नारीस्वरूपं प्रकाशते। सीतायाः मौनं नैतिकबलस्य प्रतीकं, द्रौपद्याः वाणी सामाजिकप्रतिरोधस्य माध्यमं, शकुन्तलायाः संयमः आत्मसम्मानस्य सूचकः भवति।

एतेषां पात्राणां माध्यमेन नारीजीवनस्य विविधावस्थाः-पत्नी, माता, पुत्री-सम्यग् निरूपिताः। संस्कृतमहाकाव्येषु नारी केवलं परनिर्भरप्राणी न, अपि तु परिस्थितिनुसारं निर्णयकर्त्री, मूल्यरक्षिका, सामाजिकचेतनाया वाहिका च भवति। एतत् अध्ययनं दर्शयति यत् प्राचीनभारतीयसाहित्ये नारीचिन्तनं अत्यन्तं गहनं, बहुआयामी च आसीत्।

अस्य अध्ययनस्य फलितं आधुनिकनारीविमर्शे अपि अत्यन्तं प्रासङ्गिकम्। सीता सहनशीलतायाः मर्यादा बोधयति, द्रौपदी अन्यायविरोधस्य अनिवार्यता दर्शयति, शकुन्तला भावनात्मकसन्तुलनस्य मूल्यं प्रकाशयति। अतः संस्कृतमहाकाव्येषु स्त्रीपात्राणां अध्ययनं न केवलं साहित्यिकम्, अपि तु सामाजिक-नैतिकदृष्ट्या अपि मार्गदर्शकं भवति।

निष्कर्षः

अस्य शोधलेखस्य समग्राध्ययनात् एतत् सुस्पष्टं भवति यत् संस्कृतमहाकाव्येषु स्त्रीपात्राणि केवलं कथाविन्यासस्य पूरकाणि न सन्ति, अपि तु सामाजिक-नैतिक-आध्यात्मिकमूल्यानां सजीवसंवाहिकाः सन्ति। रामायणमहाभारतादिषु तथा कालिदासकाव्येषु निरूपितानि स्त्रीपात्राणि भारतीयजीवनदर्शनस्य मूलतत्त्वानां प्रतिरूपेण दृश्यन्ते। एतेषां पात्राणां माध्यमेन नारीजीवनस्य आदर्शाः, संघर्षाः, मर्यादाः, स्वातन्त्र्यबोधः च सूक्ष्मतया प्रकाश्यन्ते।

तुलनात्मकाध्ययनस्य फलस्वरूपं ज्ञायते यत् प्राचीनभारतीयसाहित्ये नारी एकरूपेण न चित्रिता, अपि तु बहुआयामित्वेन विकसितस्वरूपेण प्रस्तुतिता अस्ति। सीता सहनशीलता-त्याग-पातिव्रत्यस्य आदर्शरूपा भवति, द्रौपदी अन्यायविरोधस्य, न्यायाभिलाषायाः, प्रश्नकर्तृत्वस्य च सशक्तप्रतिनिधिका दृश्यते, शकुन्तला तु भावनात्मकसौम्यताया आत्मसम्मानस्य च सन्तुलितस्वरूपं दर्शयति। एतेषां सर्वासां पात्राणां माध्यमेन नारीजीवनस्य विविधरूपाणि-त्यागः, संघर्षः, प्रेम, स्वाभिमानः-सम्यक् अवगम्यन्ते।

अयं शोधलेखः दर्शयति यत् संस्कृतमहाकाव्येषु नारी केवलं पराधीनप्राणी न, अपि तु परिस्थितिनुसारं निर्णयकर्त्री, धर्मप्रतिष्ठापिका, सामाजिकचेतनाया वाहिका च भवति। पितृसत्तात्मकसंरचनायां स्थित्वा अपि नारी आत्मसम्मानं, नैतिकदृढतां च संरक्षति। एतत् तथ्यं प्राचीनभारतीयनारीचेतनायाः उन्नतस्वरूपं सूचयति।

आधुनिकसमाजे नारीस्वातन्त्र्यस्य, सामाजिकन्यायस्य, आत्मसम्मानस्य च चर्चासु एतानि स्त्रीपात्राणि अद्यापि प्रेरणास्रोतः भवन्ति। सीतायाः मर्यादितसहनशीलता, द्रौपद्याः निर्भीकप्रतिरोधः, शकुन्तलायाः आत्मगौरवयुक्तभावनात्मकता-एते गुणाः समकालीननारीजीवनस्य सन्दर्भे अपि महत्त्वपूर्णाः सन्ति। अतः संस्कृतमहाकाव्येषु स्त्रीपात्राणां तुलनात्मकाध्ययनं न केवलं साहित्यिकदृष्ट्या, अपि तु सामाजिक-नैतिकदृष्ट्या अपि अत्यन्तं मूल्यवान् अस्ति। एतत् अध्ययनं नारीचेतनायाः ऐतिहासिकं, सांस्कृतिकं, वैचारिकं च महत्त्वं सुस्पष्टतया बोधयति।

सन्दर्भग्रन्थाः

१. वाल्मीकि। (२०१८)। *वाल्मीकिरामायणम्* (अयोध्याकाण्डः, अरण्यकाण्डः, उत्तरकाण्डः)। गोरखपुरम्: गीताप्रेसः। पृष्ठानि २१५-२६०, ४१२-४५५, ८९०-९२५।
२. व्यासः। (२०१५)। *महाभारतम्* (सभापर्व, वनपर्व, स्त्रीपर्व)। पुणे: भाण्डारकर-ओरियण्टल-रिसर्च-इन्स्टिट्यूट। पृष्ठानि १३२-१९८, ३४५-४१०, ६१२-६४५।
३. कालिदासः। (२०१६)। *अभिज्ञानशाकुन्तलम्*। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थानम्। पृष्ठानि १-४५, ७८-११२।
४. कालिदासः। (२०१४)। *कुमारसम्भवम्* (पार्वतीचरित्रप्रसङ्गः)। वाराणसी: चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्। पृष्ठानि ५६-१०२।
५. पाण्डेयः, रामनारायणः। (२०१२)। *संस्कृतसाहित्ये नारी*। प्रयागराजः: लोकभारती प्रकाशनम्। पृष्ठानि २३-६७, १४५-१८२।
६. मिश्रः, शिवप्रसादः। (२०१८)। *महाकाव्येषु स्त्रीपात्राणां समीक्षात्मकम् अध्ययनम्*। वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवनम्। पृष्ठानि ९१-१४०।
७. शर्मा, रमेशकुमारः। (२०२०)। *प्राचीनभारतीयसाहित्ये नारीचेतना*। दिल्ली: विद्यानिधि प्रकाशनम्। पृष्ठानि ३४-८८, २०१-२३६।
८. दासः, हरिप्रसादः। (२०१७)। *भारतीयकाव्येषु नारीदर्शनम्*। दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास्। पृष्ठानि ५९-११०।
९. अत्रेयी, सावित्रीदेवी। (२०१९)। *संस्कृतमहाकाव्येषु नारीस्वरूपम्*। लखनऊ: संस्कृतभारती प्रकाशनम्। पृष्ठानि ७५-१२९।
१०. भट्टनायकः। (२०१३)। *काव्यार्थमीमांसा* (रस-ध्वनि-भावव्याख्या)। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सीरीज़। पृष्ठानि १४८-१७६।